

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

**‘ΓΡΑΦΟΥΣΕΣ’ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΤΟΝ 19ο – ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
(1878-1963)**

Μια συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Μάιος 2001

4.3. Γυναίκες συγγραφείς στα χρόνια μετά την Επανάσταση

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος η θέση της γυναίκας δεν ήταν πολύ διαφορετική απ' ό,τι στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. "Τυπικά, καθιλώθηκε κάτω από τους θεσμούς του Βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, που μεταφύτευτηκε, κατά βάση, στο δίκαιο του νέου κράτους".¹¹¹ Εάν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι πολλοί αγωνιστές του '21 λησμονήθηκαν και παραμερίστηκαν εντελώς, δεν είναι παράξενο ότι αυτό συνέβη σε μεγαλύτερο ακόμη βαθμό με τις γυναίκες που έλαβαν ενεργό μέρος στον Αγώνα.¹¹²

¹⁰⁹ Στις 10 Νοεμβρίου 1947, ο Ζακυνθινός λόγιος Ντίνος Κονόμος ανακοίνωσε στα *Επτανησιακά Φύλλα* ότι ανακάλυψε τα χειρόγραφα της Μαρτινέγκου και ορκίστηκε "στο Θεό και στη μνήμη της Μαρτινέγκου" να τα δημοσιεύσει. Τα αρχεία του Κονόμου καταστράφηκαν το 1953 από το σεισμό και την πυρκαγιά που

Στο αρχείο του Μαρίνου Σιγούρου διασώθηκαν ποιήματα, η κωμωδία *Φιλάργγυρος*, επιστολές και το προοίμιο, σε μορφή διαλόγου, της πραγματείας της *Περί οικονομίας* (1826). Ο *Φιλάργγυρος*, γραμμένο το 1823, δεν υπάρχει στον κατάλογο των έργων της, το αναφέρει όμως στην *Αυτοβιογραφία*. Οι 20 επιστολές της, οι περισσότερες προς τον πατέρα της και το θείο της, στις οποίες αναφέρονται ιστορικά γεγονότα, δίνουν πληροφορίες για οικογενειακά συμβάντα, για τα πνευματικά ενδιαφέροντα και τη γενική ψυχική ιδιοσυστασία της συγγραφέως. Οι επιστολές αυτές "...με τη γλαφυρότητα τους αποτελούν το παράλληλον της *Αυτοβιογραφίας*, την οποίαν κάποτε συμπληρώνουν." (Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Νέαι έρευναι περί τους Ζακυνθίους Ποητάς και Πεζογράφους*, Αθήναι 1959, σσ. 53-75).

¹¹⁰ Μουλλάς 1977, σ. 494.

¹¹¹ Κακλαμανάκη 1984, σ. 39.

¹¹² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μαντώς Μαυρογένους, στην οποία αντί για αμοιβή-βραβείο για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στην πατρίδα, δόθηκε μια μικρή σύνταξη χήρας, πράγμα που την ανάγκασε να γράψει το 1840 στον Όθωνα: "{...} αλλ' η υποφαινόμενη, Μεγαλειότατε, ούτε χήρα ήμουν ποτέ, αλλ' ούτε υπανδρευμένη δια να είναι δυνατόν να κατασταθώ χήρα...". Από έγγραφο δημοσιευμένο στα "Αρχεία της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας" (1901).

Μια αλλαγή στα ενδιαφέροντα των γυναικών των προνομιούχων στρωμάτων, στα μεταεπαναστατικά χρόνια, φαίνεται πως είναι η ανάγνωση ξένων μυθιστορημάτων, οι μεταφράσεις των οποίων κατέκλυζαν την ελληνική αγορά, και αργότερα ελληνικών λαϊκών μυθιστορημάτων.¹¹³ Είναι γνωστό βέβαια ότι το μυθιστόρημα θεωρήθηκε όργανο διαφθοράς, που εισήγαγε ξένα ήθη στην ελληνική κοινωνία και απειλούσε να βλάψει κυρίως τις νεαρές αναγνώστριες.¹¹⁴ Παρά τις προειδοποιήσεις πάντως, ο φανταστικός κόσμος του μυθιστορήματος προσέλκυε τις γυναίκες, δίνοντας τους την ευκαιρία να ονειρεύονται χώρους και πρόσωπα διαφορετικά από εκείνα της δικής τους καθημερινής πραγματικότητας. Η πρακτική αυτή των γυναικών προκάλεσε τον φόβο μήπως όσες διαβάζουν "με άπληστον πόθον όλην την ημέραν και πολλάκις και όλην την νύκτα {...} μυθιστορίαν τινά ή τρυφερόν ή περίεργόν τι διήγημα {...} παραμελούσι πολλάκις τα εμβριθέστερα των καθήκοντα."¹¹⁵

Η καλλιέργεια της ποίησης, που ήταν λογοτεχνικό είδος ηθικά και κοινωνικά καταξιωμένο και άρμοζε στον γυναικείο χαρακτήρα και ψυχισμό, θεωρήθηκε ανέκαθεν πιο ασφαλής και κατάλληλη για τις γυναίκες, μια και δεν προϋποθέτει 'γνώση του κόσμου'¹ παρά μόνον πηγαίο ταλέντο και φαντασία και οι στίχοι, όπως πίστευαν, γράφονται πιο εύκολα σε στιγμές 'κλεμμένες' από τις οικιακές ασχολίες.¹¹⁶ Οπωσδήποτε όμως οι ελάχιστες γυναίκες της εποχής εκείνης που δεν ήταν αγράμματες, δεν διέθεταν ένα δικό τους χώρο ούτε χρόνο που να μπορούν να τον αφιερώσουν όπως ήθελαν αυτές. Ακόμα κι

¹¹³βλ. Κάσσης 1983. Ο συγγραφέας παραθέτει κατάλογο των ελληνικών και ξένων (μεταφρασμένων στα ελληνικά) λαϊκών μυθιστορημάτων, και τα τα ταξινομεί χρονολογικά σε τρεις περιόδους: Γέννηση των ΕΛΜ (1821-1890), Ανάπτυξη και ακμή των ΕΛΜ (1890-1935) και Παρακμή των ΕΛΜ (1936-1946).

¹¹⁴Στην πραγματεία του Γρηγόριου Παπαδοπούλου *Περί γυναικός και Ελληνίδος* (Αθήνα 1850) διαβάζουμε: "{...} αν στρέψωμεν το βλέμμα εις τα αναγνώσματα της Ελληνίδος, παρατηρούμεν μετά λύπης ότι συνηθέστατα είναι τα των μυθιστορημάτων, άτινα, αδιακρίτως και κακοζήλως μεταφραζόμενα, πλημμυρούσιν ημάς. {...} Αλλ' η εκλογή των αναγνωσμάτων της κόρης και εντός και εκτός του σχολείου, είναι τόσον σπουδαία, όσον και η διδασκαλία του σχολείου, διότι συχνότατα "βιβλίον ν διέφθορε την γυναίκα", ήτις, ζωηροτέραν έχουσα την φαντασίαν, μείζονα δε αργίαν και απειρίαν, ευκολώτερον δύναται ν' αναλίσκει επί ματαίω την καρδίαν αυτής αναγινώσκουσα μυθιστορήματα...".

Και στο *Γεροστάθη* (1858) του Λ. Μελά αναφέρεται: "Τοιουτοτρόπως και σεις και αι αδελφαί σας, είπεν ο γέρον, όχι μόνον τα αυτία, αλλά και τα όμματα σας πρέπει να κλείετε, οσάκις μυθιστορία παρουσιάζονται ενώπιον σας."

Η στάση των Α.Ρ. Ραγκαβή (1809-1892) και Δ. Βικέλα (1835-1908) απέναντι στο μυθιστόρημα ήταν επίσης αρνητική: ο πρώτος θεωρούσε την αφηγηματική πεζογραφία, γενικά, πάρεργο κι όχι έργο, και ο δεύτερος πίστευε ότι με τα μυθιστορήματα "χάνει κανείς τον καιρό του" και καταδίκασε τις κακές μεταφράσεις γαλλικών, κυρίως, μυθιστορημάτων, με τα οποία εψυχαγωγείτο το ακαλλιέργητο κι ακατατόπιστο αναγνωστικό κοινό. (βλ. Σαχίνης 1982, σσ. 16-21, 60-65, και 1980, σσ. 18-19).

¹¹⁵Α. Ραγκαβής, "Προς τας Ελληνίδας νεανίδας", εισαγωγή στη μετάφραση του *Πατρική συμβουλή προς την θυγατέρα μου*, του Ι. Κάμπε, Αθήνα 1838.

¹¹⁶Ελένη Σ. Παπαδάκη, "Η ποίησης και η γυνή", *Εφημερίς των Κυριών*, 1892, σ. 3.

αν κατάφερναν ν' ασχοληθούν με τη συγγραφή, προτιμούσαν να κρατούν τα γραφτά τους μόνον γι' αυτές τις ίδιες.¹¹⁷

Στα μέσα του 19ου αι. εμφανίστηκαν οι πρώτες ποιητικές συλλογές γυναικών με έντονα τα στοιχεία και τη θεματολογία του επικρατούντος ρομαντισμού - φύση, θρησκεία, πατρίδα, (απαγορευμένος για τις γυναίκες) έρωτας -. Το 1936 κυκλοφόρησε η πρώτη, απ' όσο ξέρω, ανθολογία ελληνίδων ποιητριών, με τον τίτλο *Ελληνίδες ποιήτριες*, του Δημήτρη Λαμπίκη. Επίσης στη μελέτη της Αθηνάς Ταρσούλη¹¹⁸ αναφέρονται αρκετές Ελληνίδες ποιήτριες και διανοούμενες του 19ου αιώνα, οι οποίες όμως ζούσαν, οι περισσότερες, στην Ιταλία κι έγραφαν σε ξένες γλώσσες. Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ διεξοδικά οι γυναίκες αυτές* θα αναφέρω μόνον ενδεικτικά τις τρεις πιο γνωστές: την ποιήτρια, διηγηματογράφο και δραματούργο Αγγελική Πάλλη-Βαρθολομαίου (1798-1875),¹¹⁹ που, αν και δεν έζησε καθόλου στην Ελλάδα, με τους πατριωτικούς της στίχους και τα χρήματα που συγκέντρωσε στην Ιταλία για τον ελληνικό Αγώνα, συνετέλεσε στην εκδήλωση του ιταλικού φιλελληνισμού.¹²⁰ Την ελληνοαλβανίδα διανοούμενη Ελένη Γκίκα (1828-1888), γνωστή με το ψευδώνυμο Dora d' Istria , κορυφαία μορφή του 19ου αιώνα, με πλούσιο συγγραφικό έργο, που αφιέρωσε θαυμάσιες σελίδες στην Ελληνίδα και ιδιαίτερα στις ηρωίδες του Αγώνα.¹²¹ Τη φιλόλογο και ανταποκρίτρια της "Daily News" στην Ιταλία, Μαργαρίτα Αλαβάνη-Μηνιάτη (1821-1889).¹²² Το έργο τους θα άξιζε να ανασυρθεί από τη λησμονιά, να μεταφραστεί και να μελετηθεί.

¹¹⁷Το φαινόμενο δεν παρατηρείται βέβαια μόνον στην Ελλάδα* η Επί1γ υιοκίηση (1830-1886), για να αναφερθώ σε μια από τις πιο γνωστές παγκόσμια ποιήτριες, έγραφε τα ποιήματα της σε μικρά χαρτάκια χωρίς να τολμάει να τα δημοσιεύσει. Το έργο της ανακαλύφθηκε μετά τον θάνατο της (βλ. τον Πρόλογο στη μετάφραση των ποιημάτων της από τον Κ. Ιωάννου, *Emily Dickinson, η ποιήτρια των επόμενων εποχών*, Αθήνα 1996).

¹¹⁸Ταρσούλη 1951.

¹¹⁹ Ο Κ. Βαλλέκης εξέδωσε το 1876 τόμο με τη βιογραφία της Πάλλη και εννέα διηγήματα της. Η Βαρβάρα Θεοδοροπούλου-Λιβαδά έγραψε το *Αγγελική Πάλλη-Βαρθολομαίη, η ζωή και το έργο της*, (Αθήνα 1939)» Της Πάλλη είναι και το ιστορικό διήγημα "Ο καπετάν Αλέξης και οι τελευταίες ημέρες των Ψαρών"(1860), που μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε από τον Ζακυνθινό Σπυρίδωνα Μονδίνου, και σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα επαναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Οικογένεια*, τεύχ. 2-6 και 14-15 (1898). Η ίδια μετέφρασε έργα των Σαίξπηρ και Ουγκώ στα ελληνικά και των Σολωμού, Ζαλοκώστα και Βαλαωρίτη στα ιταλικά, γαλλικά και αγγλικά. Η Πάλλη υπήρξε και τακτική "εν Ιταλία" συνεργάτρια του περιοδικού *Πανδώρα* (1850-1872), όπου δημοσίευε βιβλιοκρισίες κλπ. (βλ. Σαχίνης 1964).

¹²⁰βλ.Στεργίου1997.

¹²¹ βλ. d' Istria 1861

¹²²βλ.Σπύρος Δε Βιάζης, *Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ' αιώνα*, στην "Ελληνική Επιθεώρηση", 1910, και Αθηνά Ταρσούλη, *Μαργαρίτα Αλαβάνη-Μηνιάτη*, Αθήνα 1935.

Θα πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, η εκδότρια της *Κυψέλης* (βλ. 1.2.α) και η Αντωνούσα Καμπουράκη ή Καμπουροπούλου, από την Κρήτη,¹²³ είναι οι πρώτες Ελληνίδες που καλλιέργησαν την ποίηση στα μεταεπαναστατικά χρόνια. Η δεύτερη μάλιστα, "εις ανακούφισιν της υπερβολικής της λύπης και της εσχάτης αθυμίας της δια τον αλλεπάλληλον και σκληρόν θάνατον όλων σχεδόν των υπέρ πατρίδος πεσόντων συγγενών της και διη του μονογενούς της υιού, κατέφυγε εις την εξιστόρησιν των δεινών της πατρίδος της"¹²⁴ παρουσιάζεται το 1847 μ' ένα πεντάπρακτο πατριωτικό δράμα σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους.¹²⁵

Το 1860 εμφανίστηκε η Αριστέα Χ. Ηγουμενίδου με το δίπρακτο δράμα της *Άγγελος και Βιργινία*, το οποίο παρέδωσε στη δημοσιότητα παρακαλώντας τους "Σεβαστούς κριτές" να παρατρέξουν επεικώς "τας διαρρήδην αναφαινομένας ελλείψεις". Ο Ν.Ι. Λάσκαρης σχολιάζει πως, δυστυχώς, στο έργο δεν μπορεί ν' ανακαλύψει τίποτε άλλο, το οποίον να μην είναι...έλλειψις!¹²⁶

4.3.1. Σωτηρία Αλιμπέρτη

Σημαντικό ρόλο στην γυναικεία κίνηση της εποχής της έπαιξε και η παιδαγωγός και φιλόλογος, σπουδαγμένη στην Ιταλία, Σωτηρία Αλιμπέρτη (1849-1930). Υπήρξε διευθύντρια του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου της Πόλης, εργάστηκε στη Ρουμανία και στο Παρθεναγωγείο των Χιλών στην Αθήνα και ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα σε διάφορους τομείς.¹²⁷ Δημοσίευε σε πολλά περιοδικά, εφημερίδες και ημερολόγια και από το 1899 μέχρι το 1902 εξέδιδε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το περιοδικό *Πλειάς*, που στόχευε, κυρίως, στη διαπαιδαγώγηση της Ελληνίδας (βλ.1.2.β). Το 1916 εκδόθηκε και το "Αναμνηστικό Λεύκωμα του Πανελληνίου Συλλόγου Γυναικών", που έκανε μεγάλη εντύπωση.

Στην "Εφημερίδα των Κυριών" η Αλιμπέρτη, με το ψευδώνυμο "Ατθίς", δημοσίευε "τας πρώτας των επιφανών Ελληνίδων βιογραφίας", άρθρα τα οποία αργότερα θα εκδοθούν σε

¹²³Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, *Συλλογή Ποιήσεων*, Κων/πολη 1857, και Α. Καμπουροπούλου, *Ποιήματα τραγικά εμπειρέχοντα διάφορους πολέμους εν Κρήτη*, Ερμούπολη 1840.

¹²⁴Λάσκαρης 1932, σσ. 180-81

¹²⁵Το *Γεώργιος Παπαδάκης*, για την αποτυχημένη έφοδο κατά της Γραμβούσας, και ακολούθησαν άλλα δύο: *Άμπρω* (1861), και *Η Εξοδος του Μεσολογγίου* (1875), τα οποία δεν παίχτηκαν ποτέ. Στην *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου, 1794-1944*, τ. Α' (1990), ο Γιάννης Σιδέρης αναφέρει μόνον την "...αναμικτότατη έξοδος του Μεσολογγίου..." (σ.34).

¹²⁶Λάσκαρης 1932, σ. 181.

¹²⁷Βλ. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Σωτηρία Αλιμπέρτη», *Ελληνίς* I / 2 (1930), σ. 37.

τρεις τόμους¹²⁸ ενώ το 1896 κυκλοφόρησε την πρώτη βιογραφία της βασίλισσας Αμαλίας¹²⁹ και το 1900 την ιστορική μονογραφία *Μαντώ Μαυρογένους*.¹³⁰ Από τα ιταλικά μετέφρασε έργα της Ισαβέλλας Θεοτόκη-Αλμπρίτζη και της Αγγελικής Πάλλη-Βαρθολομαίου.¹³¹

4.3.2. Αρσινόη Παπαδοπούλου

Εκπαιδευτικός ήταν η Αρσινόη Παπαδοπούλου (1853-1943),¹³² κόρη του μεγάλου εκπαιδευτικού Γρηγορίου Παπαδόπουλου (δες σημ. 11). Είχε φοιτήσει στο Αρσάκειο και παρακολούθησε μαθήματα στη Μασσαλία και στο Λονδίνο. Δίδαξε στη Σχολή Χιλλ και σε άλλα σχολεία της Αθήνας, καθώς και στη Θεσσαλονίκη, όπου κατέφυγε μετά τη διάλυση του γάμου της και το θάνατο της μοναχοκόρης της. Εκεί γράφει τα διηγήματα της συλλογής *Αθηναϊκά Ανθύλλια* (Αθήνα 1895) όπου αντικατοπτρίζονται οι ιδέες της συγγραφέως για την ανατροφή των παιδιών, για τη θρησκεία, την πατρίδα καθώς και για τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία.

Ιδιαίτερα στο δεύτερο διήγημα, με τον τίτλο *Εξ Αθηνών εις Μασσαλίαν*, γραμμένο με μορφή επιστολής, υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση είναι απαραίτητη για τη γυναίκα επειδή τη βοηθάει να γίνει καλύτερη νοικοκυρά και ότι η Ελληνίδα έχει άλλη αποστολή απ' ό,τι η Δυτικοευρωπαϊά. Δεν μειονεκτεί η γυναίκα απέναντι στον άντρα, όμως βασικά πρέπει να ασχολείται με το σπίτι της και να είναι "σωτήρας του ανδρός και φως εις τον βίον του".¹³³ "Ο ανήρ επιβάλλεται δια της ισχύος, εμείς νικώμεν δια της καρδιάς", πρεσβεύει η Αρσινόη Παπαδοπούλου. Ο Ξενοπούλος, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Αστυ*, λίγο μετά την κυκλοφορία της συλλογής διηγημάτων της, συστήνει τα *Ανθύλλια* σε όλες τις νέες που

¹²⁸Αλμπέρτη 1933.

¹²⁹Αλμπέρτη 1896, το Β' μέρος, ως συμπλήρωμα του πρώτου τόμου με επιστολές και εικόνες, δημοσιεύτηκε στην Αθήνα το 1916.

¹³⁰Αλμπέρτη 1931.

¹³¹Από τα μεταφρασμένα διηγήματα της Α. Πάλλη, το ιστορικό διήγημα της *Ελληνικαί σκηναί, Αλέξιος ή αι τελευταίαί ημέραι των Ψαρών*, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Οικογένεια*, έτος Β', 1898, τεύχη 2,3,4,5,6,14 και 15. Το έργο αυτό είχε μεταφραστεί στα ελληνικά και τυπωθεί το 1860 από τον ζακυνθινό Σπυρίδωνα Μονδίνου.

¹³²Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο της στο: *Η Ογδοηκονταετηρίς της λογογράφου Αρσινόης Παπαδοπούλου (1853-1933), ο βίος και το έργο της*, Ι.Δ. Κολλάρος και Σία, Αθήνα 1934.

¹³³ *Παραμύθι της Πρωτομαγιάς*, (1925) όπου η ηρωίδα, η Μηλιά, με τη στάση της και τις παραδοσιακές ιδέες της για το ρόλο των δύο φύλων, "αντιτάσσεται ως απάντηση" στα όσα γραφόταν τότε για τη γυναίκα και τη χειραφέτησή της.

τελείωσαν το σχολείο και χρειάζονται αναγνώσματα ευχάριστα, αλλά και ωφέλιμα.¹³⁴ Συνολικά η Αρσινόη Παπαδοπούλου έγραψε, σε απλή καθαρεύουσα, δώδεκα βιβλία που απευθύνονται κυρίως σε παιδιά, νέες και στις μητέρες τους, το θεατρικό *Παραμύθι της Πρωτομαγιάς. Φαντασμαγορικών ειδύλλιον* (1924) και το ιστορικό έργο *Ο δημιουργός του Ελληνικού Έθνους, ο Μ. Αλέξανδρος*, (Αθήνα 1930). Συνεργάστηκε επίσης με πολλά περιοδικά, δημοσιεύοντας διηγήματα και άρθρα.

Η φιλοπατρία, ο διδακτικός τόνος, η προσήλωση στις παραδοσιακές αξίες και η ηθοπλαστική διάθεση που χαρακτηρίζουν όλα τα έργα της Αρσινόης Παπαδοπούλου, υπήρξαν προφανώς αιτία το έργο της να κινήσει το ενδιαφέρον και τη συμπάθεια του Ροΐδη με αποτέλεσμα να είναι αυτή η μόνη που ξέφυγε τα πυρά στη σφοδρή επίθεση που αυτός εξαπέλυσε το 1896, μέσω του Τύπου, κατά των 'γραφουσών'.

4.3.3. Μαρία Π. Μηχανίδου

Η Μαρία Π. Μηχανίδου (γεν. γύρω στα 1855), έζησε πρώτα στην Αλεξάνδρεια και αργότερα στον Πειραιά και ανήκει στις πρωτοποριακές γυναικείες φωνές της λογοτεχνίας μας. Πρωτοεμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα το 1874 με το θεατρικό έργο *Ο Προδότης Ιερέυς*, "τραγωδία εις πέντε πράξεις",¹³⁵ ενώ το μοναδικό της μυθιστόρημα, *Η Καρτερία του Παύλου* (Αθήνα 1875), που φαίνεται να είναι το πρώτο μυθιστόρημα ελληνίδας, το ακολούθησαν ακόμη τέσσερα θεατρικά¹³⁶ και μία νουβέλα με τον τίτλο *Η ωραία Οθωμανίς* (1888). Η υπόθεση των δύο πεζών διαδραματίζεται στο Κάιρο, του μεν μυθιστορήματος στο περιβάλλον του εκεί ελληνικού υπόκοσμου,¹³⁷ της δε νουβέλας στην

¹³⁴"Είναι παιδαγωγικώτατα διηγήματα. Επιμελημένη καθαρεύουσα, ήσυχος και ακύμαντος, ως τεχνική λίμνη ιχθυοτροφείου, γαλήνη ύφους μοναδική και η κακία τιμωρείται και καυτηριάζεται, όπως εγκωμιάζεται και πανηγυρίζεται η αρετή, ιστορία απλαί βάσιν έχουσαι πάντα την προς τους γονείς και πατρίδα αγάπην, την ύπαρξιν του Θεού και την αθανασίαν της ψυχής. Συνεχίζει την παράδοσιν των σχολικών βιβλίων. Τίποτε δεν θα ιδούν, τίποτε δεν θα μάθουν τα καλά παιδιά ικανόν να τα επαναστατήσῃ -μη γένοιτο!- να τα συγκινήσῃ βαθέως, ν' ανοίξῃ τα όμματα των εις την αλήθειαν και εις την ζωήν, να τα κάμῃ να βλέπουν και να σκέπτονται αλλέως! {...} Το βιβλίο ούτε καταστρέφει, ούτε δημιουργεί. Διατηρεῖ και συντηρεῖ."

(Γρ. Ξενόπουλος, εφ. *Το Ἄστυ*, 25 Δεκ. 1895).

¹³⁵Μαρία Π. Μηχανίδου, *Ο Προδότης Ιερέυς, τραγωδία εις πέντε πράξεις*, Αλεξάνδρεια 1874.

¹³⁶Μαρία Π. Μηχανίδου, *Η εσχάτη Ένδεια, δράμα απολήγον εις κωμωδίαν ή Ελληνική Αριστοκρατία και ο Βρυκόλακας*, Εν Αλεξάνδρεια 1879, *Μα Εψευρεσις Γάμου*, κωμωδία εις πράξεις τρεις, εν Κωνσταντινουπόλει 1881, *Ο ψευδοιερέυς Ιουδαίος*, Αθήνα 1886, που αποτελεί διασκευή του πρώτου της θεατρικού, *Ο Προδότης Ιερέυς* (1874), *Η Ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις*, εν Αθήναις 1891.

¹³⁷Αναφέρεται στη ζωή και στις περιπέτειες ενός έλληνα τυχοδιώκτη στην Αίγυπτο. Η Σ. Ντενίση συγκρίνει το έργο με τον *Ολιβερ Τουίστ* του Κάρολου Ντίκενς, το οποίο ίσως να αποτέλεσε πρότυπο της *Καρτερίας του Παύλου*: και οι δύο ήρωες, ουσιαστικά αντι-ήρωες, εμφανίζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, (βλ. Ντενίση 1996, σσ. 240-251).

κοινωνία των πλούσιων Μωαμεθανών. Τα έργα αυτά χαρακτηρίζονται από τη ζωντάνια των διαλόγων και από τα κωμικά στοιχεία που περιέχουν.

Η συγγραφέας κριτικάρει με δριμύτητα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα (γάμος, προίκα) και σατιρίζει ορισμένα πρόσωπα και κοινωνικές ομάδες (διεφθαρμένους ιερείς, αριστοκράτες). Η Σοφία Ντενίση, η οποία ανέσυρε το έργο της Μηχανίδου από τη λησμονιά, θεωρεί το τρίτο θεατρικό της, την κωμωδία *Μα εφεύρεσις γάμου*, (1881), ως το "αρτιότερο έργο της", με το οποίο "το δραματουργικό της ταλέντο θα φτάσει στην καλύτερη στιγμή του..." και "{...} η γνήσια κωμική φλέβα της συγγραφέως {...} βρίσκει την πλήρη έκφραση της σε μια εξ ολοκλήρου κωμωδία." ¹³⁸ Το έργο της Μηχανίδου, κατά τη Ντενίση, "{...} υπερέρχει αισθητά από πολλά ρομαντικά πεζογραφήματα των αρρένων συναδέλφων της κατά το ότι ασχολείται με τον κοινωνικό προβληματισμό, φανερώνοντας μια γυναίκα έξυπνη, καλλιεργημένη, βαθιά ανθρώπινη, που γράφει με την επιθυμία να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός καλύτερου κόσμου."¹³⁹

4.3.4. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου

Η δασκάλα από την Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (1867-1906), είναι η πρώτη Ελληνίδα που επιδόθηκε πολύ αποτελεσματικά στον αφηγηματικό λόγο. Στην ανθολογία *Ελληνικά διηγήματα*, τη σημαντικότερη μέχρι τότε συλλογή διηγημάτων, καταχωρήθηκε το διήγημα της *Υιός και κόρη*,¹⁴⁰ το μόνο που ήταν γραμμένο από γυναίκα. Το γεγονός αυτό έγινε αιτία να αναγνωριστεί η Αλεξάνδρα ως διηγηματογράφος και να δοθεί προσοχή στο έργο της. Ο Ξενόπουλος έγραψε τέσσερες κριτικές για το έργο της, τονίζοντας ότι η Παπαδοπούλου "ήτο ζυμωμένη από την πάσταν εκείνην που κάμνει τους μεγάλους συγγραφείς."¹⁴¹

Από τα είκοσι ένα της χρόνια άρχισε να δημοσιεύει και το έντυπο, όπου εμφανίζεται για πρώτη φορά, είναι το *Ημερολόγιο* της (1888). Παρόλο που πέθανε πριν κλείσει τα σαράντα, είχε κιόλας γράψει πάνω από 145 διηγήματα, χρονογραφήματα και ποιήματα.¹⁴²

¹³⁸ Σοφία Ντενίση, Μαρία Π. Μηχανίδου, μια πρωτοπόρος της γυναικείας λογοτεχνίας μας, στο πρόγραμμα της πρώτης παράστασης της κωμωδίας της Μαρίας Μηχανίδου *Νέα εφεύρεσις γάμου*, στην Αθήνα, στις 9 Νοεμβρίου 1994, στο Δημοτικό Θέατρο Καλλιθέας, από τον "Χορίκιο" του Γιώργου Γαλάντη.

¹³⁹ Ντενίση 1996, σ.250.

¹⁴⁰ *Ελληνικά Διηγήματα*, εκδ. Γ. Κασδώνη, Αθήνα 1896, σσ. 519-528.

¹⁴¹ Γρ. Ξενόπουλος, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, περ. "Παναθήναια", τ. 11 (1905-1906), σσ. 65-67.

¹⁴² Στη δεκαετία του 1980 επανακυκλοφόρησαν έργα της Αλεξ. Παπαδοπούλου: δύο συλλογές με διηγήματα της (*Διηγήματα*, εκδ. "Οδυσσέας" (1987, με εκτενή εισαγωγή του Παπακόστα) και "Στιγμή" (1987) καθώς και η νουβέλα της *Η θεία Εντυχία*, εκδ. "Εστία" (1988).

Πρώτος ο Δ.Ι. Καλογερόπουλος συγκέντρωσε και εξέδωσε έναν τόμο διηγημάτων της ¹⁴³ και ο Γ. Παπακώστας συμπλήρωσε αργότερα τον κατάλογο, ανακαλύπτοντας τα περισσότερα έργα της, τα οποία διαιρεί, θεματικά και ειδολογικά, σε τρεις κατηγορίες: α) στη μεγαλύτερη, που αποτελείται από "αστικές ηθογραφίες", β) στα διηγήματα με πατριωτικά και ιστορικά θέματα, και γ) στα μυθολογικά και αλληγορικά.¹⁴⁴ Οι κριτικοί ασχολήθηκαν με την Παπαδοπούλου, το έργο της οποίας είχε μεγάλη απήχηση στην Αθήνα. Τη χαρακτηρίζουν "πνεύμα τολμηρό", "μοναδική" πεζογράφο, πρωτοπόρο του κοινωνικού διηγήματος,¹⁴⁵ σε μια περίοδο που κυριαρχούσε η ηθογραφία, αλλά και ως την πρώτη γυναίκα πεζογράφο που έγραψε στη δημοτική, χωρίς ιδιοματισμούς, που είχε "το θάρρος να σηκώσει την σημαία της γλωσσικής χειραφετήσεως."¹⁴⁶ Για το θάρρος της αυτό δέχτηκε πολλές επιθέσεις από τους συντηρητικούς, που χαρακτήρισαν τη γλώσσα της "αρλεκίνειο" και "χυδαίζουσα".¹⁴⁷

Έχοντας αποκτήσει όνομα στους φιλολογικούς κύκλους και γνωριμίες με σημαντικούς λογοτέχνες συνεργάστηκε με πολλά σημαντικά (λογοτεχνικά και μη) έντυπα της εποχής, όπως την *Εικονογραφημένη Εστία*, την καθημερινή *Εστία*, την *Φιλολογική Ηχώ*, τα *Παναθήναια*, την *Εφημερίδα των Κυριών*, την *Πρόοδο* της Πόλης, χρησιμοποιώντας διάφορα ψευδώνυμα: "Σατανίσκη", "Βυζαντίς", "Πολίτης", "Σάνκο Πάνσας" κ.ά. Μαζί με τον Γρυπάρη, ανέλαβε στην Κωνσταντινούπολη τη σύνταξη της *Φιλολογικής Ηχους*, του πρώτου μαχητικού οργάνου του δημοτικισμού, κατά τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας της (1896-1897).

Η Παπαδοπούλου, παρά τις φιλελεύθερες ιδέες της και τη σχέση της με τις φεμινίστριες του κύκλου της Παρρέν, δεν πήρε ποτέ ανοιχτά θετική στάση απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα της εποχής, πράγμα που προκάλεσε τα πικρόχολα σχόλια της Παρρέν.¹⁴⁸

¹⁴³ *Διηγήματα*, εκδ. Μιχαήλ Ζηκάκη, Αθήνα 1929.

¹⁴⁴ Παπακώστας 1980, σ. 202.

¹⁴⁵ Ν. Βασιλειάδης, "Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και η λαογραφία της Πόλεως", εφ. *Πρόδος* της Κωνσταντινούπολης, 4 Ιουλίου 1906, αρ. 449, και Α. Γιαλούρης, "Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου", στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, Κων/πολη 1932.

¹⁴⁶ Γ. Χασιώτου, *Η γλώσσα του Έλληνα*, Κ/πολη 1909, σ. 343 κ.έ., και Καλλιρρόη Παρρέν, *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, Α', στην *Εφημερίδα των Κυριών* της 19 Μαρτίου 1906, αρ. 869, σ. 2.

¹⁴⁷ Φωτιάδης 1902, σσ. 127,128,139,143 κ.έ.

¹⁴⁸ " {...} Η δεσποινίς Αλ. Παπαδοπούλου δεν επιθυμεί ούτε ν' ακούσει περί γυναικείου ζητήματος. Διατί; Ίσως διότι ζει εις τόπον, εις τον οποίον βασιλεύει ο γυναικωνίτης και οι ευνούχοι κρατούν από του άκρου του μαστιγίου των ποιμνία όλα γυναικών, ώστε μόνη η ιδέα του νέου καθεστώτος την τρομάζει. Το πνεύμα της έχει συνηθίσει να θεωρεί την γυναίκα ον αποκλειστικώς κατοικίδιον και προορισμένον μόνον δια την διαιώνισιν του είδους..." *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 458,29 Σεπτ. 1896.

Οπωσδήποτε όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η Παπαδοπούλου ήταν ανύπαντρη και ζούσε σε μια κοινωνία πολύ συντηρητική, όπου "Και να γράφει ακόμα δημόσια μια γυναίκα την εποχή εκείνη στην Πόλη, εθεωρείτο ασυγχώρητο αμάρτημα".¹⁴⁹ Σε όλες γενικά τις ιστορίες της Παπαδοπούλου υπάρχει ένα "παραδειγματικό μήνυμα, που πρέπει να μεταδοθεί προς τον δέκτη/αναγνώστη, υποβάλλοντας του μια ορισμένη ηθική στάση", όπως παρατηρεί ο Α. Ζήρας, και για το λόγο αυτό η συγγραφέας "{...} δραματοποιεί στο έπακρο τις αντιθέσεις που αναφύονται μεταξύ των προσώπων ή τις καταστάσεις στις οποίες αυτά περιδινίζονται."¹⁵⁰ Το περίεργο στην περίπτωση της Παπαδοπούλου, όπως παρατηρεί ο Παπακώστας, είναι ότι "ενώ στην Αθήνα τη θεωρούσαν αντιφεμινίστρια, στην Πόλη την κατέτασσαν στο φεμινιστικό στρατόπεδο, γι' αυτό και χτυπιόταν κι από τις δυο μεριές".¹⁵¹

Ο Ξενόπουλος υπήρξε οπωσδήποτε ο καλύτερος υμνητής του έργου της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, την οποία θεωρούσε "πνεύμα ελεύθερον προλήψεων, ευφυία δηκτικωτάτη κι αληθώς σατανική, παρατηρητικότητα πρώτης τάξεως, πρωτοτυπία τολμηρότατη"¹⁵² και τη γνώμη του συμμερίζονταν και άλλοι κριτικοί, όχι όμως κι ο Ροΐδης, όπως θα αναφέρω και παρακάτω. Ο συγγραφέας της "Πάπισσας Ιωάννας" μπορούσε να ανεχθεί τις 'γράφουσες γυναίκες" μόνο με την προϋπόθεση να γράφουν "γυναικεία".¹⁵³ Δε συμφωνούσε καθόλου με τον Παλαμά πως "η τέχνη δεν έχει γένος, ούτε η μεγαλοφυΐα",¹⁵⁴ ούτε με τον Καλαποθάκη που υποστήριζε ότι ο συγγραφέας δεν πρέπει να αφήνει να διαφαίνεται το φύλο στο οποίο ανήκει και το αν είναι με φουστάνια ή με μούσι δεν έχει σημασία για το τι γράφει...

¹⁴⁹ Τατιάνα Σταύρου, Η Φιλολογική Ηχώ. (Η συντροφιά και η εποχή της)", Νέα Εστία, 44 (1948), σ. 1489.

¹⁵⁰ Αλέξης Ζήρας, "Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου", στην Παλαιότερη Πεζογραφία μας, εκδ. Σοκόλη, τόμ. Στ' (1880-1900), Αθήνα 1997, σσ. 406-407.

¹⁵¹ Γ. Παπακώστας 1980, σ. 118. Τα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου εμφανίζουν "μια διάθεση σκεπασμένου φεμινιστικού κηρύγματος", αναφέρεται στην Ελληνική Πεζογραφία: 1453 έως σήμερα, τόμ. 4, σ. 481, του Μιχάλη Περάνθη.

¹⁵² Γρ. Ξενόπουλος, "Δύο γυναίκες συγγραφείς", εφ. Το Άστυ της 25 Δεκεμβρίου 1899, αρ. 1832, όπου συγκρίνει την Αρσινόη με την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου: "Η Αρσινόη γράφει για εύμορφο κόσμο, αγγελικά πλασμένον, ενώ η Αλεξάνδρα φέρει επανάστασιν εις την ψυχήν.{...} Έχει μοναδική πρωτοτυπία, είναι εκ των ολίγων, εκ των ολιγίστων μας συγγραφέων η δις Παπαδοπούλου. Για τους εννοούντας και αγαπώντας την Τέχνην, για τους χειραφετημένους αναγνώστες." Και συνεχίζει με θαυμασμό για την πρωτότυπη χρήση της γλώσσας και του ύφους.

¹⁵³ "Η γυνή γράφουσα" υπήρξε και παλαιότερα θέμα συζήτησης, όπως φαίνεται κι από ένα ανυπόγραφο άρθρο στο περιοδικό Ευρυδίκη: "{...} Αν επιμένουν {οι γυναίκες} να γράφουν, ας γράφουν όσο το τραβά η ψυχή τους, φτάνει σε κάθε τους φράση να αφήνουν τη σφραγίδα του φύλου τους. Το δημιουργικό ανδρικό βλέμμα, παρόν ανάμεσα στη γυναίκα και το λευκό χαρτί, προστάζει: Γράψτε γυναίκες, γράψτε όπως πλέκετε, ράβετε, κεντάτε. Γράψτε κεντήματα ή κεντήστε μυθιστορήματα. Το ίδιο κάνει...". (Ευρυδίκη, έτος Β', 30 Ιανουαρίου 1872)

¹⁵⁴ Εφημερίς των Κυριών, τ. 466 (24-11-1896).

5. Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν

Δεν υπάρχει αναφορά στις αρχές του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, στην οποία να μη γίνεται μνεία της Καλλιρρόης Παρρέν (1861-1940), της πρώτης Ελληνίδας που πάλεψε με δυναμισμό, επιμονή και μεθοδικότητα για τα δικαιώματα του φύλου της. Πολύ σωστά ο Δήμος Αθηναίων αποφάσισε το 1995 ο εορτασμός της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας να γίνεται μπροστά στην προτομή της, που φιλοτέχνησε ο γνωστός γλύπτης Κώστας Βαλσάμης.¹⁵⁵

5.1. Η ζωή της, η δράση της

Γεννημένη το 1859 στα Πλατάνια του Αμαρίου Ρεθύμνης, γόνος της αρχοντικής γενιάς των Σιγανών, η Καλλιρρόη φοίτησε από το 1867 ως εσωτερική στη Σχολή Καλογραιών του Πειραιά και στη συνέχεια στο Αρσάκειο, απ' όπου βγήκε δασκάλα το 1878. Για δύο χρόνια πήγε στην Οδησό να διευθύνει το εκεί Παρθεναγωγείο και κατόπι στην Αδριανούπολη. Το 1886 επέστρεψε στην Αθήνα και την ίδια χρονιά παντρεύτηκε τον Γάλλο φιλέλληνα δημοσιογράφο, εγκατεστημένο στην Κωνσταντινούπολη, Ιωάννη Παρρέν, ιδρυτή του "Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων".¹⁵⁶

Πολλαπλή υπήρξε η δραστηριότητα της Παρρέν: εκτός από τη διεύθυνση - επί τριάντα ολόκληρα χρόνια - της *Εφημερίδος των Κυριών* και την αρθρογραφία της σ' αυτήν, συνεργαζόταν και με τις μεγάλες καθημερινές εφημερίδες *Ακρόπολη*, *Εστία*, *Εμπρός* κ.ά. Εργαζόμενη ως δημοσιογράφος είχε την ευκαιρία να συνδεθεί φιλικά με αρκετούς από τους πιο γνωστούς διανοούμενους της γενιάς του 1880. Σύχναζε στα κοσμικά σαλόνια της Αθήνας όπου συναντούσε καλλιτέχνες, λογοτέχνες, επιστήμονες και πολιτικούς. Στο δικό της φιλολογικό σαλόνι,¹⁵⁷ στο σπίτι της στην οδό Κοραή και Πανεπιστημίου 27, απέναντι από την Ακαδημία, σύχναζαν ο Παλαμάς με τη γυναίκα του, ο Βλαχογιάννης, ο Μαλακάσης, ο Καμπύσης, ο Καρκαβίτσας, ο Χατζόπουλος, ο Χρηστομάνος κ.ά. κι εκεί η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου συνάντησε για πρώτη φορά τον Ξενόπουλο, με τον οποίο

¹⁵⁵ Ο Δήμος Αθηναίων αποφάσισε, το 1995, να γίνεται ο εορτασμός της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας μπροστά στην προτομή της Παρρέν, έργο του γνωστού γλύπτη Κώστα Βαλσάμη (*Η Καθημερινή*, 4-3-1995, σ. 14). Τα αποκαλυπτήρια της προτομής, στο προαύλιο του Α' Νεκροταφείου Αθηνών, έγιναν στις 6 Ιουνίου 1992.

¹⁵⁶ Το ζευγάρι γνωρίστηκε στο Λουτράκι, όπου παραθέριζε το καλοκαίρι η οικογένεια Σιγανού. Ο Παρρέν εντυπωσιάστηκε από τη ζωντάνια και τη δυναμικότητα της Καλλιρρόης και σ' όλη τη διάρκεια της έγγαμης ζωής τους, υπήρξε ο πιο πιστός συμπαραστάτης στους αγώνες της. (βλ. Μιχαλιάδου 1940).

¹⁵⁷ Η ίδια η Παρρέν αναφέρει τις συναντήσεις αυτές στο σπίτι της (βλ. Παρρέν 1897.)

αλληλογραφούσε και μάλλον ήταν ερωτευμένη μαζί του.¹⁵⁸ Όπως αναφέρει ο Παπακώστας, "στις συναναστροφές αυτές οφείλεται και η στροφή της Παρρέν προς το δημοτικισμό, ενώ ίσαμε τότε ήταν υπέρμαχος της καθαρεύουσας. Η στροφή εκδηλώθηκε και μέσα από τις στήλες της *Εφημερίδος των Κυριών*, πράγμα που προκάλεσε την προσοχή των δημοτικιστικών κύκλων..."¹⁵⁹

Χάρη στη γλωσσομάθεια της (μιλούσε γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά και ρωσικά) μπορούσε να ταξιδεύει άνετα στο εξωτερικό και να συμμετέχει σε διεθνή συνέδρια για τα δικαιώματα της γυναίκας στο Σικάγο (1893), Λονδίνο (1899), Παρίσι (1889, 1891 και 1896) και αλλού. Ευφυής και συναρπαστική στην ομιλία της δημιουργούσε αμέσως μια ατμόσφαιρα συμπάθειας και συμπαράστασης, με αποτέλεσμα το όνομα της να γίνει γνωστό μέσα κι έξω από την Ελλάδα.¹⁶⁰

Η κοινωνική δράση της στράφηκε παράλληλα στην ίδρυση διαφόρων σωματείων και ιδρυμάτων με σκοπό κυρίως τη μόρφωση και την παροχή βοήθειας σε αγράμματες και φτωχές Ελληνίδες. Έτσι το 1890 δημιούργησε το "Κυριακάτικο Σχολείο", 17 συνολικά κέντρα επιμόρφωσης αναλφάβητων γυναικών και παιδιών, όπου δίδασκε και η ίδια, που λειτούργησαν μέχρι το 1952. Το 1892 ίδρυσε το "Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης", οικοτροφείο για νεαρές εργάτριες και υπηρέτριες που 'ξεστράτιζαν' και κινδύνευαν να καταλήξουν σε πορνεία, και το "Εφηβείο", αναμορφωτήριο για αγόρια. Το 1896 δημιούργησε το "Άσυλο ανιάτων γυναικών" στην Κυψέλη, και την ίδια χρονιά, με δική της πρωτοβουλία, ιδρύθηκε το πρώτο φεμινιστικό ελληνικό σωματείο η "Μεγάλη Ένωσις των Ελληνίδων", που είχε πέντε τμήματα.¹⁶¹ Τη διεύθυνση του Επαγγελματικού και Οικοκυρικού τμήματος την είχε η Παρρέν και από το τμήμα αυτό δημιουργήθηκε το 1897 η πρώτη "Οικοκυρική κι Επαγγελματική Σχολή", όπου επί 30 χρόνια μορφώνονταν όχι μόνο τα κορίτσια του λαού, αλλά και κορίτσια των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων. Το 1898 ίδρυσε τον "Πατριωτικό Σύνδεσμο", που αργότερα εξελίχθηκε στο γνωστό Π.Ι.Κ.Π.Α.

Το πιο σημαντικό και γνωστό δημιούργημα της Παρρέν θεωρείται το "Λύκειον Ελληνίδων" (ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1911), ένα πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο -μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων, που έδρευε στο Λονδίνο - με στόχο τη διάσωση των κειμηλίων, παραδόσεων και ενδυμασιών της εθνικής μας κληρονομιάς. Με τρεις

¹⁵⁸ Ξηραδάκη 1988β, σ. 60.

¹⁵⁹ Παπακώστας 1988, σ. 72-74.

¹⁶⁰ Αθηνά Ταρσούλη, "Καλλιρρόη Παρρέν", *Νέα Εστία* 315, (1 Φεβρ. 1940): 173-176.

¹⁶¹ Την προεδρία της *Ένωσις* ανέλαβε αργότερα η βασίλισσα Όλγα. Το σωματείο, εκτός από τις πολλές φιλανθρωπικές του δραστηριότητες, προχωρούσε στο έργο της χειραφέτησης με λεπτούς χειρισμούς, "δια τον φόβον" των αντιδράσεων (βλ. Μόσχου-Σακορράφου 1990, σ. 114).

διαλέξεις της στον "Παρνασσό", με θέμα τους ελληνικούς χορούς, κατάφερε να συγκεντρώσει το αρχικό ποσό για την ίδρυση του "Λυκείου".¹⁶² Στις δραστηριότητες του περιλαμβάνονταν επίσης εκθέσεις, διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις, παιδικές γιορτές καθώς και η προετοιμασία της ετήσιας "Μεγάλης Εορτής του Σταδίου", κατά την οποία γινόταν εορταστική αναπαράσταση περιόδων της ελληνικής ιστορίας.¹⁶³ Το Λύκειο διέθετε παραρτήματα σε όλες τις μεγάλες πόλεις (βλ. σημ. 172) και κινητοποίησε μεγάλο αριθμό γυναικών με τις διάφορες δραστηριότητες του, αλλά δεν ξεπέρασε ποτέ "{...} την ιδεολογικοπολιτική αγκύλωση που του επέβαλαν οι αρχικοί "εθνικοί" του στόχοι και οι περί 'ανάγκης αναγεννήσεως της ελληνικής ψυχής' πεποιθήσεις του."¹⁶⁴

Το έργο ζωής της Παρρέν, η τριαντάχρονη παρουσία της *Εφημερίδος των Κυριών*, του μακροβιότερου ελληνικού δημοσιογραφικού οργάνου της εποχής εκείνης, έφτασε απότομα στο τέλος της, όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου εξόρισε, το 1918, την φιλοβασιλική, σύμφωνα με τους πολιτικούς όρους της περιόδου του Διχασμού, Καλλιρρόη Παρρέν και έκλεισε την εφημερίδα της. Τα πράγματα άλλαξαν και πάλι, ο βασιλιάς επέστρεψε, και τον Απρίλη του 1921, στη Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών, πραγματοποιήθηκε το "Α' Εθνικό Γυναικείο Συνέδριο", με πρόεδρο την Παρρέν, και συγχρόνως η πρώτη Έκθεση Γυναικείας Εργασίας. Την επομένη του Συνεδρίου, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος απένειμε στην Καλλιρρόη Παρρέν τον Αργυρούν Σταυρόν του Σωτήρος, για τη συμβολή της στην προαγωγή και επίλυση ζητημάτων που αφορούσαν τη γυναίκα και το παιδί.

Στις 25 Μαρτίου 1936 η Ακαδημία Αθηνών της απένειμε το αργυρό μετάλλιο, που για πρώτη φορά δόθηκε σε γυναίκα, για τη φιλανθρωπική της δράση και τη δημοσιογραφική της προσφορά,¹⁶⁵ ενώ λίγες μέρες αργότερα ο βασιλιάς Γεώργιος Β' την παρασημοφόρησε με τον Χρυσό Σταυρό του Σωτήρα και ο Δήμαρχος Αθηνών, Κ. Κοτζιάς, με το μετάλλιο της πόλεως των Αθηνών.¹⁶⁶ Στις 24 Μαΐου του ίδιου χρόνου πραγματοποιήθηκε στον "Παρνασσό" τιμητική εκδήλωση για την πεντηκονταετηρίδα της δράσης της.

¹⁶²Κωνσταντινίδου 1990, σ. 23, και Γ. Συκκά, εφ. *Καθημερινή*, 14-6-1992, σ.3. Η Παρρέν ξεκίνησε το Λύκειο με 7-8 στενές της φίλες και τα μέλη του, τον πρώτο χρόνο, ανέρχονταν σε 150. Παραρτήματα δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, Χανιά, Σύρο, Βόλο, Σάμο. Ρόδο, Ιωάννινα και μερικές ακόμη πόλεις, όπως προκύπτει από τις ετήσιες λογοδοσίες του σωματείου.

¹⁶³Αβδελά/Ψαρρά 1985, σ. 47.

¹⁶⁴Ο.π.,σ.46.

¹⁶⁵*Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 11ος,(1936), σ. 32.

¹⁶⁶Στην προσφώνηση του, μεταξύ άλλων, είπε: "Ο Μ. Ναπολέον έλεγε ότι το μεγαλείον της Πατρίδος έγκειται εν τω μεγαλείω των θυγατέρων αυτής. Η Καλλιρρόη Παρρέν αγωνίζεται δια την ισχύν και το μεγαλείον της Πατρίδος." (βλ. Μιχαλιάδου 1940)

Η Καλλιρρόη Παρρέν-Σιγανού πέθανε, ύστερα από μακροχρόνια ασθένεια, έχοντας δίπλα της τον σύντροφο της ζωής της και την ανεψιά της, που ήταν και θετή κόρη της. Η ταφή της έγινε στην Αθήνα, με δημόσια δαπάνη, στις 16 Ιανουαρίου 1940¹⁶⁷.

Η Παρρέν και οι συνεργάτριες της επέλεξαν από την αρχή να υπηρετήσουν μια μετριοπαθή και προσαρμοσμένη, όπως έλεγαν, στα ελληνικά δεδομένα εκδοχή της γυναικείας χειραφέτησης. Στην επιλογή αυτή η Παρρέν παρέμεινε συνεπής, προσπαθώντας να κρατάει αποστάσεις από τις "ακρότητες" των ξένων γυναικείων κινημάτων. Η προσκόλληση της, τα χρόνια του μεσοπολέμου, στο συντηρητισμό και η εμμονή της σε θέσεις και πρακτικές της πρώτης περιόδου του φεμινιστικού κινήματος, συντέλεσαν ώστε να θεωρηθεί τελικά η εκπρόσωπος του "αστικού φεμινισμού", αυτού που ξέρει να αποφεύγει τις "ακρότητες" και τους "εξωφρενισμούς" των ριζοσπαστριών.¹⁶⁸

5.2. Το συγγραφικό της έργο

Η *Εφημερίς των Κυριών* έδινε μεγάλη σημασία στη λογοτεχνική έκφραση των γυναικών, γεγονός που αποδεικνύεται όχι μόνον από το ότι τρεις μήνες μετά την έκδοσή της, προκήρυξε κιόλας διαγωνισμό γυναικείου διηγήματος, αλλά κι απ' το ότι σ' όλη τη διάρκεια της μακροχρόνιας κυκλοφορίας της δεν παρέλειπε να δημοσιεύει διηγήματα γραμμένα από γυναίκες.

Η ίδια η Παρρέν, εκτός από τα άρθρα της - όχι μόνο για την *Εφημερίδα των Κυριών* και το ετήσιο *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών*, αλλά και για πολλές άλλες εφημερίδες, έγραψε επίσης μυθιστορήματα, θεατρικά, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και ιστορικά έργα, βιβλία πολυσέλιδα και καλογραμμένα. Αν και έγραφε, κατά τη συνήθεια της εποχής, στην καθαρεύουσα, δεν χρησιμοποιούσε την ακραία μορφή της και "{...} η φράση της είναι γοργή και κλείνει ηχητική αρμονία, το αφηγηματικό της ύφος ευχάριστο, το διανόημα της φωτεινό κι ελεύθερο, η φιλοσοφική της σκέψη με προέκταση και βάθος...".¹⁶⁹

Βασισμένη σε πλούσιες ιστορικές πηγές, δημοσίευσε την *Ιστορία της Γυναικός από κτίσεως κόσμου έως σήμερον* (1889), αρχίζοντας από τις γυναίκες των Ινδιών και της

¹⁶⁷Η βιογραφία της Παρρέν, που ετοιμάζει η Μ. Αναστασοπούλου, πρόκειται να κυκλοφορήσει το 2002.

¹⁶⁸Μιχαλιάδου 1940, σ.44.

¹⁶⁹Αθηνά Ταρσούλη, ό.π., σ. 175.

Κίνας, σε 10 τεύχη, τα περισσότερα απ' τα οποία συγκεντρώθηκαν σ' έναν τόμο (Αθήνα 1889), και την *Ιστορία της γυναικός. Σύγχρονοι Ελληνίδες, 1530-1896*, (Αθήνα χ.χ. {1903}), όπου αναφέρονται γυναίκες που έδρασαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι και τη σύγχρονη της εποχή, τμήματα της οποίας μεταφράστηκαν και δημοσιεύτηκαν στα Γαλλικά.¹⁷⁰ Στο *Ζωή ενός έτους, Επιστολαί Αθηναίας προς Παρισινήν, 1896-1897* (Αθήνα 1897), υπάρχουν συγκεντρωμένες "Καθημερινά Εντυπώσεις" με μορφή επιστολών της Παρρέν προς "την καλήν της φίλην" στο Παρίσι, στις οποίες αναφέρεται σε διάφορα κοινωνικά θέματα, όπως στην υπέρ του φεμινισμού θέση του Παλαμά και του Καρκαβίτσα, στη διαμάχη της με τον Ροΐδη,¹⁷¹ στη γνωριμία της με την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου - την οποία φιλοξενούσε και για την οποία λυπάται επειδή οι προλήψεις και οι παραδόσεις την κρατούν "δεσμίαν εις το παλαιόν καθεστώς" διότι "ζει εις τόπον, εις τον οποίον βασιλεύει ο γυναικωνίτης και οι ευνούχοι κρατούν από του άκρου του μαστιγίου των ποιμνία όλα γυναικών"-,¹⁷² απάντηση στον "Ριζοσπάστη" σχετικά με το θέμα των 'γραφουσών', στην πολιτική χειραφέτηση της Ελληνίδας, στην περίθαλψη των τραυματιών του πολέμου στην Κρήτη, κ.ά.

Πολλές ταξιδιωτικές εντυπώσεις της Παρρέν υπάρχουν δημοσιευμένες στην *Εφημερίδα των Κυριών*, ενώ σε δύο βιβλία με τον τίτλο *Τα Ταξείδια μου* (Αθήνα χ.χ. {1912}) περιγράφει τις εμπειρίες της από την Αμερική και τη Σουηδία. Με πολύ γλαφυρό τρόπο ζωντανεύει τους ανθρώπους που γνώρισε εκεί, τα αξιοθέατα που επισκέφτηκε, και αναφέρεται στο θαυμασμό που ένιωσε από τη μεγάλη συμμετοχή των γυναικών σε διάφορα επαγγέλματα και από την ελευθερία που οι γυναίκες απολαμβάνουν στη σουηδική οικογένεια και κοινωνία: "Εκεί, βλέπετε, εις τον ευτυχισμένον και ευλογημένον αυτόν τόπον δεν υπάρχουν δύο ηθικά διάφοροι, άλλη δια τον άνδρα και άλλη δια την γυναίκα, αλλ' ούτε δύο μέτρα δια των οποίων μετράται η τιμή του ανδρός και της γυναικός. Εκεί υπάρχει ισονομία και ισοτιμία. Ό,τι στιγματίζει αυτήν απέναντι και της οικογενείας και της κοινωνίας στιγματίζει και αυτόν. {...} Εδώ τα κορίτσια δεν ευρίσκονται πάντοτε εις άμυναν και εις επιφύλαξιν, αλλ' ούτε αναγκάζονται να προσποιούνται και να υποκρίνονται..."¹⁷³ Στον σύντομο επίλογο βιβλίου με τις

¹⁷¹ "Ημείς ούτε πολιτικήν ψήφον διεκδικήσαμεν, ούτε προνόμια επίσημα εν τη πολιτεία επιζητούμεν, ούτε θέσεις καν επιφανείς και αξιώματα. Ημείς εν επιδιώκομεν: την δια της εντίμου και αξιοπρεπούς εργασίας εξασφάλισιν του άρτου των γυναικών, αίτινες ένεκα του δυσεπίτευκτου σήμερα καταστάματος γάμου, δι' έλλειψιν προικός, κινδυνεύουν να αποθάνουν της πείνης.". Κ. Παρρέν, Επιστολή της 7ης Μαΐου 1896, σ. 18.

¹⁷² Κ. Παρρέν 1897, σ. 148.

¹⁷³ Κ. Παρρέν, Τα ταξείδια μου. Σουηδία, Αθήνα χ.χ., σ. 63 και 119.

αρχών του 20ού αιώνα, η μητρότητα ήταν ένα είδος κοινωνικής αποστολής. Όπως παρατηρεί η Ψαρρά: "καθώς η εξιδανίκευση της μητρότητας συνυφαίνεται πλέον άρρηκτα με τους κυρίαρχους εθνικιστικούς λόγους, ο μητρικός ρόλος των γυναικών αποκτά εθνικό περιεχόμενο, παγιώνεται σε έναν ανελαστικό - φυσικό και συνάμα κοινωνικό -προορισμό".¹⁷⁸ Το νέο γυναικείο ιδεώδες επέτρεπε την ουσιαστική ένταξη των γυναικών στην μεταεπαναστατική κοινωνία της πόλης, πράγμα που εξυπηρετούσε τους σκοπούς του γυναικείου κινήματος. Σε τρία κύρια σημεία διαφέρει από τα μυθιστορήματα στα οποία είναι βασισμένο: ο μυστικός γάμος του Κώστα και της Μαρίας δε γίνεται στη Κωνσταντινούπολη αλλά στη Βαγδάτη, η Μαρία δεν πληροφορείται την απιστία του άντρα της από ανώνυμη επιστολή, αλλά τον πιάνει σχεδόν επ' αυτοφώρω, και τέλος η Μαρία διώχνει τον Κώστα, όταν μετά είκοσι χρόνια τον ξανασυναντά στην Αθήνα, και δεν του επιτρέπει να συναντήσει τον γιο τους.

Με κολακευτικά σχόλια υποδέχτηκαν οι κριτικοί την παράσταση του έργου: ο Κ. Παλαμάς έγραψε στην Παρρέν μακροσκελή επιστολή-ανάλυση της *Νέας Γυναίκας*¹⁷⁹ ο Ξενόπουλος δήλωνε ενθουσιασμένος με την παράσταση,¹⁸⁰ και το *Άστυ* περιέλαβε την Παρρέν ως τη μοναδική γυναίκα ανάμεσα στους "νέους Έλληνες συγγραφείς", που παρήλασαν από τις σελίδες του.

Πρέπει να σημειώσω ότι το "γυναικείο ζήτημα" στο ελληνικό θέατρο στις αρχές του 20ού αιώνα είχε αξιοποιηθεί αρκετά, κυρίως μετά την επιτυχία που είχαν οι παραστάσεις του *Κουκλόσπιτου* του Ιγνεν - το τέλος του ρομαντικού γάμου - στην ελληνική σκηνή στα τέλη του 19ου αιώνα.¹⁸¹

¹⁷⁸ Ψαρρά 1999, σ.453.

¹⁷⁹ Παλαμάς, Απαντα, τόμ. Β1, Αθήνα 1962, σσ. 195-200.

¹⁸⁰ Γ. Ξενόπουλος, "Η Νέα Γυναίκα", Εφημερίς των Κυριών, 30-9-1907.

¹⁸¹ Με βασικό θέμα τους ή έστω με μια σημαντική νοηματική διάσταση τη γυναικεία χειραφέτηση, είναι και τα θεατρικά έργα των: Κ. Παλαμά, Τρισεύγενη (1903), Π. Νιρβάνα, Ο αρχιτέκτων Μάρθας (1907), Χρ. Παπαζαφειροπούλου, Η χειραφετημένη (1908).

εντυπώσεις από τη Σουηδία αναφέρει, με χρονολογία 'Δεκέμβριος 1912', πως έπαψε πια να ζηλεύει τους βόρειους λαούς επειδή ο πόλεμος έγινε αιτία να αποκαλυφθεί το μεγαλείο και η δύναμη της ελληνικής φυλής, να αποκτήσουν οι Έλληνες εμπιστοσύνη στους εαυτούς τους και πίστη στο μέλλον τους έτσι ώστε η νέα γενιά δεν θα υπολείπεται σε τίποτα από τους Βορειοευρωπαίους.

Από τα διηγήματα της πολλά βρίσκονται σκόρπια στην *Εφημερίδα των Κυριών* και στο *Ημερολόγιον των Κυριών*. Ως επιφυλλίδα δημοσιεύτηκαν και τα υπόλοιπα μυθιστορήματα της Παρρέν: *Χωρίς όνομα* (1905-1906), *Το μαραμένον κρίνον* (1907-1910), και τελευταίο το *Άσπρο Τριαντάφυλλο* (1915-1917). Κανένα από τα πεζά της όμως δεν είχε την επιτυχία του πρώτου της μυθιστορήματος, της *Χειραφετημένης*, που πρέπει να ξάφνιασε το αναγνωστικό κοινό με τις καινούριες ιδέες που περιείχε σχετικά με τη θέση της γυναίκας και τις σχέσεις των φύλων.

5.3. Το θεατρικό της έργο

Τα θεατρικό έργο της Παρρέν, που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών* (1908-1912), *Σχολείον της Ασπασίας*, καθώς και τα *Ισαβέλλα Θεοτόκη* και *Πηνελόπη*, δε φαίνεται να παίχτηκαν ποτέ.¹⁷⁴ *Η Νέα Γυναίκα* (1907)¹⁷⁵, δράμα σε τέσσερις πράξεις, βασισμένο κυρίως στο μυθιστόρημα της *Η Χειραφετημένη* (βλ. παρακάτω) - η τελευταία πράξη βασίζεται στο δεύτερο μυθιστόρημα της, τη *Μάγισσα* -, ανέβηκε το Σεπτέμβριο του 1907 στο θέατρο του Συντάγματος, από το θίασο της Μαρίας Κοτοπούλη. Το έργο σημείωσε, όπως φαίνεται από τις κριτικές, μεγάλη επιτυχία, τόσο στην Αθήνα όσο και στις πόλεις όπου παίχτηκε αργότερα: Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Κάιρο και στην Κύπρο.¹⁷⁶ Τη θέση της 'χειραφετημένης' παίρνει στη θεατρική αυτή διασκευή η "νέα γυναίκα" που είναι η νέα ελληνίδα μάνα.¹⁷⁷ Η Παρρέν εκφράζει έτσι την ταύτιση της γυναικείας χειραφέτησης με την ανάγκη του έθνους για καλές μητέρες. Στην αστική κοινωνία των

¹⁷⁴Κατάλογος θεατρικών βλ. Σιδέρης 1990, και Θ. Συνοδινού, "Η Κ. Παρρέν ως συγγραφέας", *Εικοσιπενταετηρίς του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-1936). Πεντηκονταετηρίς της δράσεως της ιδρυτριάς αυτού Κ. Παρρέν (1886-1936)*, Αθήνα 1937, σ. 26.

¹⁷⁵Το έργο δημοσιεύτηκε και στην *Εφημερίδα των Κυριών*, από τον Οκτώβριο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1908 (αρ. 953-957).

¹⁷⁶“Αι Ελληνίδες και το θέατρον”, άρθρο του Νικ. Ι. Λάσκαρη στο περιοδικό *Ελληνίς*, αρ. 8-9, Αθήνα, Αύγ.-Σεπτ. 1932, σ. 179-181.

¹⁷⁷{Κ. Παρρέν}, "Ανάλυσις του δράματος», *Εφημερίς των Κυριών* 21/929 (1907), σσ. 4-5. Οι βασικές διαφορές στην πλοκή του θεατρικού από τα δύο μυθιστορήματα είναι ότι ο μυστικός γάμος των πρωταγωνιστών γίνεται στη Βαγδάτη κι όχι στην Κωνσταντινούπολη, η Μαρία δεν πληροφορείται την απιστία του Κώστα από ανώνυμη επιστολή, αλλά τον πιάνει σχεδόν επ' αυτοφώρω, και όταν μετά από πολλά χρόνια τον ξανασυναντά στην Αθήνα, δεν του επιτρέπει να συναντήσει τον γιο τους.